14

1075CH14

आदर्शप्रश्नपत्रम्

समय:– होरात्रयम् **सम्पूर्णाङ्का:-80**

सामान्यनिर्देशा:—

- अस्मिन् प्रश्नपत्रे चत्वार: खण्डा: सन्ति।
- प्रत्येकं खण्डम् अधिकृत्य एकस्मिन् स्थाने क्रमेण उत्तराणि लेखनीयानि।
- सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लेखनीयानि।
- प्रश्नपत्रानुसारं प्रश्नसंख्या अवश्यमेव लेखनीया।

खण्ड – 'क'

(अपठित: अनुच्छेद: – 10 अङ्का:)

1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरत—

बाल्यावस्था जीवनस्य महत्वपूर्ण: काल: भवति। अस्मिन् समये यदि वयं परिश्रमं कुर्म: तदा जीवनं सुखमयं भवति। विद्यार्थी बाल्यकाले विद्याध्ययने प्रवृत्त: भवति चेत् तस्य परीक्षाफलं शोभनं भवति, विषयस्यापि ज्ञानं सरलतया भवति। स: स्वस्वप्नं पूरयितुं समर्थो भवति। एवमेव चरित्रनिर्माणे चापि बाल्यकाल: महत्त्वपूर्णं स्थानम् आदधाति। बाल्यकाले यादृशा: संस्कारा: लभ्यन्ते तादृश: एव आचार: व्यवहार: च आजीवनम् अस्माभि: सह तिष्ठत:। अत एव अस्माभि: बाल्यकाले अवधानपूर्वकं गुणाधानस्य प्रयास: कर्त्तव्य:। अस्मिन् समये अध्ययनप्राप्तये अपि सावधानमनसा प्रयत्न: करणीय:। शरीरस्वास्थ्यरक्षायै चापि बाल्यकालादेव पौष्टिकाहार: ग्रहीतव्य: व्यायाम: चापि करणीय:।

(i) एकपदेन उत्तरत— **1×2=2**

(क) बाल्यकाले अवधानपूर्वकं कस्य प्रयास: कर्त्तव्य:?

(ख) किमर्थं पौष्टिकाहार: ग्रहीतव्य:?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत— **2×2=4**

(क) जीवनं कदा सुखमयं भवति?

(ख) कौ अस्माभि: सह सदैव तिष्ठत:?

© NCERT not to be republished

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत— **1×3=3**

(क) 'अनवधानमनसा' इत्यस्य विलोमपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

(ख) 'महत्त्वपूर्ण: काल:' इत्यनयो: किं विशेषणपदम्?

(ग) 'बाल्यावस्था जीवनस्य महत्त्वपूर्ण: काल: भवति' इति वाक्ये किं क्रियापदम्?

(iv) प्रदत्तगद्यांशस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत — **1**

खण्ड – 'ख'

(रचनात्मक-कार्यम् — 15 अङ्का:)

2. भवान् (अनिमेष:) शैक्षिकयात्रार्थं शिक्षकै: सह अरुणाचलप्रदेशं गन्तुमिच्छति। तदर्थम् अनुमतिं प्राप्तये यात्राव्ययार्थं च रूप्यकाणि लब्धुं पितरं प्रति लिखितं पत्रमिदं मञ्जूषाप्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत — **½×10=5**

मञ्जूषा

अनुमति:, मातृचरणयो:, रूप्यकाणि, यात्राव्ययार्थम्, व्यस्त:, शैक्षिकयात्रार्थम्, छात्रा:, कुशली, यथाशीघ्रम्, भवत:

© NCERT not to be republished

छात्रावासत:

दिनाङ्क:..................

पूज्य पितृचरणा:

प्रणतय:।

अत्र अहं सकुशल: स्वाध्ययने ....अस्मि। आशासे भवान् अपि .... अस्ति। मम विद्यालयात् दशमकक्षाया: अनेके .... शिक्षकै: सह ....अरुणाचल-प्रदेशं गन्तुम् इच्छन्ति। यदि भवत: .... स्यात्, अहमपि तै: सह गन्तुकामोऽस्मि। .... सहस्ररूप्यकाणि अपि आवश्यकानि। ....। स्वमन्तव्यं सूचयतु। यदि ....सम्मति: अस्ति .... अपि प्रेषयतु। .... मम प्रणति: निवेदनीया।

भवत: पुत्र:

अनिमेष:

Workbook.indd 102 5/24/2019 3:50:11 PM

3. अध:प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा तदाधारितानि पञ्चवाक्यानि लिखत— **5**

....

....

....

....

....

अथवा

'वर्धमानं प्रदूषणम्' इति विषयमधिकृत्य मञ्जूषात: पदानि चित्वा पञ्चवाक्यात्मकम् अनुच्छेदं लिखत। **5**

मञ्जूषा

वैश्विक-उष्णता, यानानां व्यवहार:, विषाक्तवायु:, अवकरक्षेपणम्, जलप्रदूषणम्, वायुप्रदूषणम्, ध्वनिप्रदूषणम्, कोलाहल:, शुचिपर्यावरणम्, मलिनम्, यन्त्रागारम्

4. अधोलिखित-वाक्यानां संस्कृतेन अनुवादं कुरुत—

(i) छात्र विद्यालय जाता है।	A student goes to school.
(ii) मैं परिश्रम करता हूँ।	I work hard.
(iii) तुम क्या करते हो?	What do you do?
(iv) पिता के साथ पुत्र घूमता है।	Son walk with his father.
(v) शिक्षक पाठ पढ़ाते हैं।	Teacher teaches the lesson.

....

....

....

....

....

© NCERT not to be republished

खण्ड – 'ग'

(अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् — 25 अङ्का:)

5. अधोलिखित-वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं विच्छेदं वा कुरुत— **1×4=4**

(i) पिताऽस्य किं तपस्तेपे इत्युक्ति: तत् कृतज्ञता।

(ii) सेवितव्यो महावृक्ष: फलच्छायासमन्वित: ।

(iii) विचित्रे खलु संसारे नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम् ।

(iv) स एव वह्नि:+दहते शरीरम्।

6. अधोलिखित-वाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समस्तपदं लिखत— **1×4=4**

(i) यदि अहं कृष्ण: वर्ण: यस्य स: तर्हि श्रीरामस्य वर्ण: कीदृश:?

(ii) सर्वेषां महत्त्वं विद्यते समयम् अनतिक्रम्य ।

Workbook.indd 103 5/24/2019 3:50:11 PM

(iii) मिलित्वा प्रकृते: सौन्दर्यम् रक्षणीयम्।

(iv) माता च पिता च वन्दनीयौ।

7. अधोलिखित-वाक्येषु रेखाङ्कितपदेषु प्रकृतिप्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा रिक्तस्थानानि पूरयत— 1×4=4

(i) श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णु+तल्..........।

(ii) वैज्ञानिका:..........कथयन्ति यत् पाषाणशिलानां संघर्षणेन कम्पनं जायते।

(iii) बुद्धि+मतुप्..........सर्वत्र पूज्यते।

(iv) राजसिहंस्य पत्नी बुद्धिमती..........आसीत्।

8. प्रदत्तेभ्य: विकल्पेभ्य: समुचितं विकल्पं चित्वा वाच्यानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत — 1×3=3

(i) ....सत्यं कथ्यते। (त्वम्/त्वाम्/त्वया)

(ii) काक: पिकस्य..........पालयति।(सन्तति:/ सन्ततिम्/ सन्तत्या)

(iii) पित्रा पुत्राय विद्याधनं..........। (ददाति/ दीयते/ यच्छति)

9. कोष्ठके प्रदत्त-समयवाचकान् अङ्कान् संस्कृतेन लिखत— 1×4=4

(i) बालक:..........................वादने उत्तिष्ठति। (6:00)

(ii) स:..........................विद्यालयं गच्छति। (7:15)

(iii) ....वादने विद्यालये अर्धावकाश: भवति। (11:30)

(iv) स:.......................... वादने विद्यालयात् गृहम् गच्छति। (1:45)

10. मञ्जूषाप्रदत्त-अव्ययपदै: रिक्तस्थानानि पूरयत — ½×6=3

मञ्जूषा

यत्र, अद्य, सदा, यदि, तत्र, तर्हि

(i) .... परिश्रमं कुर्म: .... सफला: भवाम:।

(ii) .... समयस्य सदुपयोग: करणीय:।

(iii) जीवनम् .... दुर्वहं जातमस्ति।

(iv) .... हरीतिमा .... पर्यावरणं शुद्धम्।

11. रेखाङ्कितपदं संशोध्य वाक्यानि लिखत — 1×3=3

(i) ते नार्य: गल्पं कुर्वन्ति।

(ii) अहं परिश्रमं करोति ।

(iii) बालक: कार्यं कुर्वन्ति।

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 104 5/24/2019 3:50:12 PM

खण्ड – 'घ'
(पठित-अवबोधनम् – 30 अङ्काः)

12. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरत— 5

कश्चन निर्धनो जनः भूरि परिश्रम्य किञ्चिद् वित्तमुपार्जितवान्। तेन वित्तेन स्वपुत्रम् एकस्मिन् महाविद्यालये प्रवेशं दापयितुं सफलो जातः। तत्तनयः तत्रैव छात्रावासे निवसन् अध्ययने संलग्नः समभूत्। एकदा पिता तनूजस्य रुग्णतामाकर्ण्य व्याकुलो जातः, पुत्रं च द्रष्टुं प्रस्थितः। परमर्थकार्श्येन पीडितः सः बसयानं विहाय पदातिरेव प्राचलत्।

(i) एकपदेन उत्तरत— ½×2=1

(क) निर्धनो जनः भूरि परिश्रम्य किम् उपार्जितवान्?

(ख) अर्थकार्श्येन पीडितः सः केन प्राचलत्?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत— 1×1=1

(क) निर्धनः जनः वित्तेन किं कृतवान्?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत— 1×3=3

(क) 'धनम्' इत्यस्य समानार्थकपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।

(ख) 'निर्धनः जनः' इत्यनयोः किं विशेषणपदम्?

(ग) 'परमर्थकार्श्येन पीडितः सः बसयानं विहाय पदातिरेव प्राचलत्' इति वाक्ये 'सः' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

13. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरत— 5

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति बोधिताः।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्धयः।।

(i) एकपदेन उत्तरत— ½×2=1

(क) केन उदीरितः अर्थः गृह्यते?

(ख) काः परेङ्गितज्ञानफलाः भवन्ति?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत— 1×1=1

(क) पण्डितः जनः किम् ऊहति?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत— 1×3=3

(क) 'अश्वाः' इति अर्थे पद्ये किं पदं प्रयुक्तम्?

(ख) 'मूर्खः' इत्यस्य विलोमपदं श्लोकात् चित्वा लिखत।

(ग) 'हयाश्च नागाश्च वहन्ति बोधिताः' इति वाक्ये किं क्रियापदम्?

© NCERT not to be republished

14. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा यथानिर्देशं प्रश्नान् उत्तरत— **5**

चाणक्य: — भो श्रेष्ठिन्! प्रीताभ्य: प्रकृतिभ्य: प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजान:।

चन्दनदास: — आज्ञापयतु आर्य:, किं कियत् च अस्मज्जनादिष्यते इति।

चाणक्य: — भो श्रेष्ठिन्! चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम्। नन्दस्यैव अर्थसम्बन्ध: प्रीतिमुत्पादयति। चन्द्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश एव।

चन्दनदास: — (सहर्षम्) आर्य! अनुगृहीतोऽस्मि।

चाणक्य: — भो श्रेष्ठिन्! स चापरिक्लेश: कथमाविर्भवति इति ननु भवता प्रष्टव्या: स्म:।

(i) एकपदेन उत्तरत— **½×2=1**

(क) प्रीताभ्य: प्रकृतिभ्य: राजान: किम् इच्छन्ति?

(ख) कस्य अर्थसम्बन्ध: प्रीतिमुत्पादयति?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत— **1×1=1**

(क) चन्दनदासेन (भवता) किं प्रष्टव्यम्?

(iii) निर्देशानुसारम् उत्तरत— **1×3=3**

(क) 'दु:खाभाव:' इति अर्थे नाट्यांशे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ख) 'आर्य अनुगृहीतोऽस्मि' अत्र 'अस्मि' इति क्रियापदस्य कर्तृपदम् किम्?

(ग) 'किं कियत् च अस्मज्जनादिष्यते' इति वाक्ये किं क्रियापदम्?

15. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत— **1×4=4**

(i) विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्त: प्रकीर्तिता:।

(ii) समीपे एका नदी प्रवहति।

(iii) अतिदाक्षिण्येन अलम्।

(iv) गहनकानने सा व्याघ्रं ददर्श।

16. अधोलिखितयो: श्लोकयो: अन्वये रिक्तस्थानानि पूरयत— **½×8=4**

(i) त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत्।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधी:॥

अन्वय:– य: .... वाचं त्यक्त्वा .... अभ्युदीरयेत् (स:) .... पक्वं फलं परित्यज्य अपक्वं ....।

(ii) अपत्येषु च सर्वेषु जननी तुल्यवत्सला।
पुत्रे दीने तु सा माता कृपार्द्रहृदया भवेत्॥

अन्वय:- सर्वेषु च .... जननी .... भवति। सा माता दीने .... तु .... भवेत्।

© NCERT not to be republished

अथवा

अधोलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थे रिक्तस्थानपूर्तिं मञ्जूषाप्रदत्तपदानां सहायतया कुरुत— **1×4=4**

मञ्जूषा

कार्यम् सुखप्राप्तेः कल्याणम् न्येषाम्

यः इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च।
न कुर्यादहितं कर्म सः परेभ्यः कदापि च ॥

भावार्थः—यः नरः आत्मनः.................इच्छति, तस्य.................अपि इच्छा अस्ति, सः.................कृते कदापि अकल्याणकरं ....न कुर्यात् इति अवधातव्यम्।

17. अधोलिखितवाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत— **½×8=4**

(i) बुद्धिमती व्याघ्रभयात् मुक्ता जाता।
(ii) ग्रामे राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसति स्म।
(iii) गलबद्धशृगालकः व्याघ्रः सहसा पलायितः।
(iv) व्याघ्रः शृगालं निजगले बद्ध्वा काननं गतवान्।
(v) तस्य भार्या पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता।
(vi) जम्बुकः व्याघ्रं पुनः तत्र गन्तुं प्रेरितवान्।
(vii) इयं व्याघ्रमारी इति विचिन्त्य भयेन व्याघ्रः पलायितः।
(viii) सा पुत्रौ उक्तवती– एकं व्याघ्रं विभज्य खादतम्।

18. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुसारं शुद्धम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत— **1×3=3**

(i) अत्र जीवनं <u>दुर्वहं</u> जातम्।
सरलम्/कठिनम्/जटिलम्

(ii) <u>संव्यवहाराणां</u> वृद्धिलाभाः प्रचीयन्ते।
संस्काराणाम्/संलापानाम्/व्यापाराणाम्

(iii) <u>तोयैः</u> अल्पैः अपि तरोः पुष्टिः भवति।
जलैः/त्वग्भि/दुग्धैः।

© NCERT not to be republished

परिशिष्टम्

व्यवहार-वाक्यानि

हरिः ॐ / नमो नमः/ नमस्कारः/ प्रणामः!	— *Hello!*
सुप्रभातम्	— *Good morning*
सुमध्याह्नम्	— *Good afternoon*
शुभरात्रिः	— *Good night*
अस्तु	— *Alright/ Okay*
कृपया	— *Please*
धन्यवादः	— *Thank you*
स्वागतम्	— *Welcome*
क्षम्यताम्	— *Excuse me/ Pardon me/ Sorry*
चिन्ता मास्तु	— *Don't worry*
श्रीमन्	— *Sir*
मान्या/आर्या	— *Lady*
साधु-साधु/ समीचीनम्	— *Very good*
आम्	— *Yes*
ना	— *No*
अलम्	— *Enough/ Stop*
श्रीमन्! अहं जल-पानार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— *Sir! May I go to drink water?*
श्रीमन्! अहं लघुशङ्कार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— *Sir! May I go to toilet?*
श्रीमन्! अहं किम कार्यार्थं गन्तुम् इच्छामि?	— *Sir! I want to go for some work?*
अहं प्रष्टुम् इच्छामि	— *I want to ask something*
अहं न जानामि	— *I don't know*
मया न ज्ञातम्	— *I didn't understand*
कथमस्ति भवान्/भवती?	— *How are you?*
आगच्छन्तु	— *Come in*

© NCERT not to be republished

उपविशन्तु	— *Sit down*
उत्तिष्ठन्तु	— *Stand up*
ज्ञातम् वा ?	— *Do you understand?*
बहिर्गच्छतु	— *Get out*
अलं वार्तालापेन/ मा वदत	— *Don't talk*
पुनः मिलामः	— *See you again*
जन्मदिनस्य शुभाशयाः	— *Happy birthday*
नववर्षस्य शुभाशयाः	— *Hearty greetings for a happy New Year*
सफलतायै अभिनन्दनम्	— *Hearty congratulations on your success*
शुभाः ते पन्थानः	— *Happy journey*
नववर्षं नवचैतन्यं ददातु	— *Let the new year bring a new life*
भवदीयः समारम्भः यशस्वी भवतु	— *Wishing the function a grand success*
शतं जीव शरदो वर्धमानाः	— *May you live for a hundred years*
भवतः नाम किम्?	— *What is your name?*
भवान् कुत्र गच्छति?	— *Where are you going?*
भवान् कस्यां कक्षायां पठति?	— *In which class do you study?*
भवतः विद्यालस्य नाम किम्?	— *What is the name of your school?*
भवान् कुत्र वसति?	— *Where do you live?*
मम नाम .... अस्ति	— *My name is ....*
अपि कुशलं ते/ भवतः/ भवत्या?	— *Are you fine?*
कथं चिरादागतोऽसि?	— *Why did you come late?*
किं जातम्?	— *What happened?*
अपि सर्वं कुशलम्?	— *Is everything Okay?*

© NCERT not to be republished

भवान् ह्य: कुत्र गत: आसीत्?	— *Where did you go yesterday?*
भवता/भवत्या किं पृष्टम्?	— *What have you asked?*
भवता/ भवत्या किं कथ्यते?	— *What do you say?*
किम् एतत् उचितम्?	— *Is this right?*
भवता/ भवत्या! ज्ञातम् एतत्?	— *Do you! understand this?*
किम् भवान्/भवती एतदर्थम् अनुमति: दास्यति?	— *Would you give me permission for this?*
मम अपि एष: विचारोऽस्ति	— *This is also my opinion*
सर्वे कुशलिन: सन्ति	— *Everyone is fine*
शान्तं भव	— *Be calm*
कलहं मा कुरुत	— *Don't quarrel*
तूष्णीं भव।	— *Be quiet*
उपविशत यूयम्	— *Sit down please*
पाठं पठत	— *Read this lesson*
पाठं स्मरत	— *Learn this lesson*
सत्यं वद	— *Always speak the truth*
प्रियं वद	— *Always speak politely*
किं खादसि?	— *What do you eat?*
शनै: वद	— *Speak slowly*
उच्चै: मा वद	— *Don't speak loudly*
किमर्थम् उच्चै: वदसि?	— *Why do you speak loudly?*
वृथा मा वद	— *Don't speak unnecessarily*
किमर्थम् एवं जल्पसि?	— *Why are you beating around the bush?*
शीघ्रं कुरु	— *Be quick*
अलम् अतिविस्तरेण	— *Unnecessary elaboration is not required*
अलम् अतिविकत्थनेन	— *Unnecessary selfpraise is not required*

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 110 5/24/2019 3:50:13 PM

अलम् मिथ: कलहेन	— *Don't quarrel*
उच्चै: करतलध्वनिं कुरुत	— *Clap loudly*
अत्र उपविशत	— *Sit here*
अवकरम् इतस्तत: मा क्षिपत	— *Don't throw garbage here and there*
गीतं गायत	— *Sing a song*
मह्यं चाकलेहं देहि	— *Give me a chocolate*
अहम् अपि खादितुम् इच्छामि	— *I also want to eat*
लेखं लिखत	— *Write an essay*
भोजने किम् अस्ति?	— *What is the menu for the meal?*
गत: काल: पुन: न आयाति	— *The past never comes back*
समयस्य सदुपयोगं कुरुत	— *Always use your time wisely*
पठितस्य अभ्यासं कुरुत	— *Practice what you read*
मया कार्यं कृतम्	— *I have completed my work*
मया कार्यं न कृतम्	— *I have not completed my work*
पाठं स्मृतं न वा ?	— *Have you learnt this lesson?*
किमर्थं तूष्णीम् असि ?	— *Why are you quiet?*
त्वरितं कुरुत	— *Do it quickly*
एतत् उचितं न अस्ति	— *This is not fair*
निरर्थकं कार्यं मा कुरुत	— *Don't do useless work*
सुष्ठु उक्तम्	— *Well said*
सज्जा: भवत	— *Be ready*
अभ्यासं कुरुत	— *Do Practise*

© NCERT not to be republished

ध्येय-वाक्यानि

सेवा अस्माकं धर्मः	— थल सेना
शं नो वरुणः	— जल सेना
नभः स्पृशं दीप्तम्	— वायु सेना
योगक्षेमं वहाम्यहम्	— भारतीय जीवन बीमा निगम
विद्ययाऽमृतमश्नुते	— राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
यतो धर्मस्ततो जयः	— उच्चतम न्यायालय
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्	— अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान परिषद्
निष्ठा धृतिः सत्यम्	— दिल्ली विश्वविद्यालय
विद्ययाऽमृतमश्नुते	— काशी हिन्दू विश्वविद्यालय
बलस्य मूलं विज्ञानम्	— रक्षानुसंधान विकास संगठन
अहर्निशं सेवामहे	— डाक तार विभाग
सत्यं शिवं सुन्दरम्	— दूरदर्शन
आदित्याज्जायते वृष्टिः	— भारतीय मौसम विभाग
बहुजनहिताय बहुजनसुखाय	— आकाशवाणी
तत् त्वं पूषन् अपावृणु	— केन्द्रीय विद्यालय संगठन
ज्ञानविज्ञानविमुक्तये	— विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
असतो मा सद्गमय	— केन्द्रीय माध्यमिक शिक्षा संस्थान
सत्यमेव जयते	— भारत सरकार
धर्मचक्रप्रवर्तनाय	— लोक सभा
युद्धं प्रज्ञायै	— सैन्य विद्यालय
योऽनूचानः स नो महान्	— राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान
योगः कर्मसु कौशलम्	— भारतीय प्रशासनिक सेवा अकादमी
जननीजन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी	— नेपाल सरकार
जलेष्वेव जयामहे	— इण्डोनेशिया जल सेना
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन	— इण्डोनेशिया वायु सेना
आकाशे शत्रून् जहि	— थल सेना में वायु रक्षा विभाग
श्रमेव एव जयते	— श्रम मंत्रालय

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 112 5/24/2019 3:50:13 PM

संवादा:

1. निशा — नमो नम: सखि! एवं धावन्ती कुत्र गन्तुं तत्परा असि ?

गरिमा — सखि! वस्तुत: अत्यन्तं त्वरायामस्मि, अद्य मम विद्यालये सौन्दर्यप्रतियोगिता अस्ति, तत्रैव गमनीयम्।

निशा — सौन्दर्यप्रतियोगिताऽस्ति। सौन्दर्ये कीदृशी प्रतियोगिता? एतत्तु विधात्रा प्रदत्तं रूपमेव। विधातु: निर्णये कीदृशी प्रतियोगिता?

गरिमा — एतत्तु सर्वथा सत्यं परं विधात्रा प्रदत्तं रूपं क: कथं रक्षति गुणान्वितं च करोति इति अस्य कृते प्रतियोगिता आवश्यकी।

निशा — सखि ! त्वं सत्यं वदसि, परं किं केवलं बाह्यरूपमेव महत्त्वपूर्णम्? किम् आन्तरिकगुणानां न किमपि महत्त्वम्?

गरिमा — एवं नास्ति सखि! विजेतृनिर्धारणाय सौन्दर्यप्रतियोगितासु बाह्यसौन्दर्येण सह मानवीयगुणानामपि परीक्षणं भवति।

निशा — कथमान्तरिकगुणा: परीक्ष्यन्ते इति तु मम जिज्ञासा वर्धते?

गरिमा — प्रश्नोत्तरमाध्यमेन, प्रतिभागिनीनां व्यवहारेण च आन्तरिकगुणानां परीक्षणं भवति।

निशा — वस्तुत: एव दर्शनीया प्रतियोगिता। किमहमपि त्वया सह प्रतियोगितां द्रष्टुं चलेयम्?

गरिमा — आम् आम्। अवश्यमेव। आगच्छ मया सह। शीघ्रं चलाव:। प्रतियोगिताया: समयस्तु सञ्जात:।

2. दर्पण: — किमर्थं खिन्नाऽस्ति भवती?

मेधा — कस्त्वम्? कथं ज्ञातं त्वया?

दर्पण: — आश्चर्यम्! भवती मां न जानाति?

मेधा — मम मातापितासखिभिरपि अविज्ञातं तथ्यं त्वया अवगतम्। मम कृते तु एतदेव महदाश्चर्यम्।

दर्पण: — भो! अहं दर्पणोऽस्मि। भवती मां तव प्रतिरूपमेव अवजानातु।

मेधा — किमेवम्?

दर्पण: — आम्! प्राय: जना: निजं सुन्दरतमं रूपं द्रष्टुमिच्छन्ति परं ते न जानन्ति यदहं केवलं यथायथं रूपमेव दर्शयामि।

मेधा — उचितं कथितं त्वया। जना: स्वार्थस्य वशीभूय अस्मान् सततं भ्रामयितुं प्रयतन्ते।

दर्पण: — एतदर्थमेव जना: तथ्यमवगन्तुं न समर्था:।

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 113 5/24/2019 3:50:13 PM

मेधा — सत्यमुक्तं त्वया। वयमपि मिथ्याप्रशंसया भ्रान्ता: भूत्वा तथ्यं विस्मृत्य अहङ्कारिण: भवाम:। त्वमेव तथ्यं ज्ञापयित्वा अस्मभ्यम् आत्ममन्थनस्य अवसरं प्रयच्छसि।

दर्पण: — एतदेव मम वास्तविकं प्रयोजनम्।

मेधा — धन्यवादा: बोधनाय। गच्छाामि खिन्नतापहरणाय। अधुना प्रतिदिनं द्रष्टुम् आगमिष्यामि।

दर्पण: — (विहस्य) शुभास्ते सन्तु पन्थान:।

3. इक्षुदण्ड: — भो: निम्बवृक्ष! निरन्तरं विशालताम् प्राप्स्यसि मत्समक्षम्। तव फलानि तु लघूनि कटूनि च। जानासि किं कियत् मधुरं अहम् अस्मि। सर्वान् एव मधुररसेन पूरयामि।

निम्बवृक्ष: — आम् वस्तुत: एव त्वमतिमधुररसेन युक्त:। जना: न केवलं खादन्ति त्वाम् अपितु तव रसमपि मग्नतया पिबन्ति। परं यदा शरीरं व्रणयुक्तं जायते मधुरताया: प्राचुर्येण तदा मम प्रयोगेण एव त्वच: रोगा: नश्यन्ति।

इक्षुदण्ड: — कथमेवं भणसि मित्र! अहं तु मधुरताया: भाण्डार: । मत्त: एव गुडशर्करयो: निर्माणं भवति यच्च मिष्टान्नानां मूलम्। मम रसपानं तु ग्रीष्मतापं हरति, एतदर्थं तु आपणे यत्र तत्र सर्वत्र इक्षुरसं विक्रीयते।

निम्बवृक्ष: — सत्यं परं तेन मधुररसपानेन मधुमेहरोगिणां व्याधिरपि वर्धते। कथं विस्मरसि इदं तथ्यम् ?

इक्षुदण्ड: — विस्मरामि न परं वस्तुत: मधुमेहरोगस्य तु अन्यान्यपि बहूनि कारणानि। मुख्यत: अस्मै रोगाय जीवनचर्या, सन्तुलितभोजनाभाव: आदीनि कारणानि।

निम्बवृक्ष: — मित्र ! अहं एतन्न कथयामि यत् रोग: तव कारणेन भवति अपितु मधुमेहरोगिणां रोग: वर्धते यदा तदा तस्य हरणाय ममोपयोग: एव हितकारी भवति।

इक्षुदण्ड: — आम् एतत्तु सर्वथा सत्यम्। एवम् आवां द्वावेव तापहारकौ उपयोगिनौ च। अत एव प्रतिवेशिनौ।

4. अङ्कुश: — अमित! अमित! आगच्छ। शीघ्रम् आगच्छ।

अमित: — (अमित: न शृणोति)

अङ्कुश: — अमित! भवान् कुत्र अस्ति? किमर्थं न शीघ्रम् आगच्छति।

अमित: — आगच्छामि। आगच्छामि।

अङ्कुश: — अवश्यमेव अन्तर्जाले कालं वृथा यापयति।

© NCERT not to be republished

अमित: — किम् इच्छति भवान् ?

अङ्कुश: — अहं किञ्चित् न इच्छामि, परं भवान् दिवारात्रम् अन्तर्जाले किं करोति? कालं वृथा नयति।

अमित: — मया काल: वृथा न नीत:।

अङ्कुश: — अहर्निशम् अस्य प्रयोगं करोति तथापि कथयति- "कालं वृथा न नयामि।"

अमित: — आम्। आम्। सत्यं कथयामि अहम्। परियोजनार्थं सामग्रीसञ्चयनं करोमि।

अङ्कुश: — मृषा मा वद। सामग्रीसञ्चयनम् अर्धहोरापरिमितमेव कालम् अपेक्षते। भवान् तत्र किञ्चिद् अन्यं पश्यति।

अमित: — अहं किञ्चिद् अन्यं न पश्यामि।

अङ्कुश: — अन्तर्जालस्य उचितप्रयोग: एव करणीय: अतिप्रयोग: तु वर्जयेत्।

अमित: — (शिरो नत्वा किञ्चिद् न वदति)

5. राधा — मोहिनि! किमर्थं चिन्तिता इव प्रतीयसे ?

मोहिनी — परं मम पुत्र: अन्यथासमर्थ: अस्ति। तस्य कृते विशेषविद्यालयस्य आवश्यकता अस्ति।

राधा — किमर्थम् ! अस्माकं वसत्याम् एव सर्वोदय: विद्यालय: वर्तते। तत्रैव प्रवेशं कारयतु।

मोहिनी — एतत् कथं सम्भवम्? एतादृशेभ्य: छात्रेभ्य: विशेषावधानस्य आवश्यकता भवति।

राधा: — विशेषविद्यालय:? न, न, भागिनि! सर्वकारस्य योजना अस्ति सर्वे विद्यार्थिन: सहैव अध्ययनं कुर्वन्तु।

मोहिनी — धन्यवादा: भगिनि! महतीं चिन्ताम् अपसारितवती भवती।

राधा — एवं नास्ति। समावेशिशिक्षाया: उद्देश्यमस्ति– सर्वे विद्यार्थिन: सर्वेषाम् आवश्यकताम् अवबुध्य परस्परं साहाय्यं कुर्वन्तु।

मोहिनी — किमेतत् सत्यम्? किं राकेश: अपि सामान्यबालकै: सह पठितुं शक्नोति? (विद्यालयस्य...............चलति)

राधा — अथ किम्?

मोहिनी — अहं राकेशस्य शिक्षार्थं चिन्तिता अस्मि।

6. (विद्यालयस्य अवकाशाय घण्टानाद: भवति सर्वे छात्रा: गृहं प्रति गन्तुमुत्सुका: धावन्त: इव प्रतीयन्ते परं गिरीश: तु मन्दं मन्दम् एव उद्विग्नमना: भूत्वा चलति।)

हरीश: — मित्र गिरीश! त्वम् अवकाशे जातेऽपि गृहं प्रति गन्तुमुत्सुक: किमर्थं नैव दृश्यसे? अपि कुशलं सर्वम् ?

Workbook.indd 115 5/24/2019 3:50:14 PM

गिरीश: — आम् सर्वं कुशलं परं गृहे न कोऽपि अस्ति मह्यं प्रतीक्षारत:। अत: एव मन्दगत्या गच्छामि।

हरीश: — किमर्थम्? त्वमेकाकी एवासि गृहे ?

गिरीश: — आम् स्वपित्रो: अहमेव एकाकी पुत्र:।

हरीश: — तर्हि मातापित्रो: कश्चिदपि गृहे न भवति किम् ?

गिरीश: — नैव, मम पितरौ प्रात:काले कार्यालयं गच्छत: । रात्रौ नववादनात्पूर्वं कोऽपि गृहं नागच्छति।

हरीश: — अहो! सत्यमेव चिन्ताया: विषय:। तव पितामह: इत्यादय: कुत्र वसन्ति ?

गिरीश: — पितामह: पितामही च पितृव्येन सह ग्रामे वसत:। अधुना तानेव प्रार्थयिष्यामि यदागत्य ते सर्वे अत्रैव वसन्तु।

हरीश: — आम् पितामहं, पितामहीं, पितृव्यं च सर्वान् ग्रामात् आकारय।

गिरीश: — (शीघ्रं गच्छन्) आम् अधुनैव गत्वा दूरभाषेण संवादं करोमि। आशास्ति यत् ते ममाग्रहम् अवश्यमेव स्वीकरिष्यन्ति।

हरीश: — अत्युत्तम: विचार: । एवमेव कुरु।

गिरीश: — अस्तु मित्र! गच्छामि पुनर्मिलनाय।

हरीश: — शिवास्ते सन्तु पन्थान: ।

7. (सुमित: अमित: च उपवने भ्रमत:)

अमित: — सुमित! चिन्तित: दृश्यसे।

सुमित: — आम्। चिन्तितोऽस्मि।

अमित: — किमर्थम् ?

सुमित: — गणितपरीक्षायां मया न्यूना: अङ्का: प्राप्ता: ।

अमित: — तेन किम्?

सुमित: — गणितविषय: तु अनिवार्य-विषयोऽस्ति।

अमित: — जानामि अहम्।

सुमित: — परं मया तु अस्मिन् विषये सदैव काठिन्यम् अनुभूतम्।

अमित: — तेन किम्?

सुमित: — अग्रे किं करिष्यामि ?

अमित: — किं न जानासि केवलं दशमकक्षापर्यन्तम् एव अस्य विषयस्य पठनम् निवार्यम्।

सुमित: — जानामि तु।

अमित: — तर्हि किमर्थं त्वं चिन्तामग्न:? चित्रकलां गृहीत्वा स्वयोग्यतां प्रदर्शय।

सुमित: — (किञ्चित् न वदति)

अमित: — भवान् चित्रकलायां निपुण: अस्ति।

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 116 5/24/2019 3:50:14 PM

सुमित: — (शिर: प्रचालयति)
अमित: — चित्रकलाया: माहात्म्यं तु प्रतिदिनं वर्धते एव।
(संवदन्तौ गृहं प्रति गच्छत:)

8. शिक्षिका — भवन्त: सर्वे दशमकक्षाया: छात्रा:। किं भवन्त: स्वजीवनलक्ष्यविषये चिन्तितवन्त: ?
एक:छात्र:— (मनोज:) आम् महोदये! अहं गणितविषयं गृहीत्वा अभियान्त्रिकीं पठिष्यामि।
शिक्षिका — शोभनम्, मनोज: तु अभियान्त्रिकीं पठिष्यति। श्यामे! त्वं किं पठिष्यसि ?
श्यामा — महोदये! मम रुचि: सङ्गीते अस्ति, अत: अहं सङ्गीतविषयं गृहीत्वा स्नातकपरीक्षां सम्मुखीकरिष्यामि, तदनन्तरं साधनां कृत्वा सङ्गीतक्षेत्रे भविष्यनिर्माणं करिष्यामि।
शिक्षिका — बहुशोभनम्। तरुण! शिर: विनम्य किं चिन्तयसि?
तरुण: — अहं व्यावसायिक-प्रबन्धनक्षेत्रे (एम.बी.ए.) कर्तुम् इच्छामि परम्..........
शिक्षिका — परं किम्?
तरुण: — मम पिता एक: निर्धन: कृषक:, स: व्यावसायिक-प्रबन्धनशिक्षायै अत्यधिकं शुल्कं दातुम् अक्षम:।
शिक्षिका — तरुण! एतदर्थं चिन्तां मा कुरु। मेधाविनां छात्राणां कृते धनस्य कापि समस्या न भवति। सर्वे वित्तकोषा: उच्चाध्ययनाय ऋणं ददति। त्वं दत्तचित्तो भूत्वा अध्ययनं कुरु। तव शुल्कस्य चिन्ता सर्वकारस्य अस्ति। अध्ययनं समाप्य एव ऋणशोधनं कर्तव्यं भविष्यति।
तरुण: — सत्यम् महोदये! मम मनस: चिन्ता अपगता। धन्यवादा:।

9. सुमेधा — (शनै: शनै: किञ्चित् वदति)
माता — सुमेधे ! शनै:शनै: किं वदसि ?
सुमेधा — यत् पठितं तत् स्मरामि।
माता — परं हस्ते पुस्तकं तु न अस्ति।
सुमेधा — (पुन: स्मर्तुं रता अभवत्)
माता — प्रथमं स्मर तदनु पुनरावृत्तिं कुरु।
सुमेधा — मया स्मृतम् अधुना अभ्यासं करोमि।
माता — पुनरावृत्ति: तु अनिवार्या।
सुमेधा — अध्यापकेन अपि एतत् कथितम्।
माता — पुन: पुन: अभ्यासेन विषय: हृदयङ्गम: भवति।
सुमेधा — आम्

© NCERT not to be republished

माता — किं जानाति भवती, पुन: पुन: अभ्यासेन एव अर्जुन: श्रेष्ठ: धनुर्धर: अभवत्।

सुमेधा — पठितं मया।

माता — अत: सततम् अभ्यासं कुरु।

10. तन्वी — सखि अवनि! भवती ह्य: विद्यालयं न आगतवती। अपि कुशलिनी त्वम्?

अवनी — आम् तन्वि! आम्, सर्वथा कुशलिनी अस्मि। ह्य: तु पक्षिणां सौन्दर्यं द्रष्टुम् पक्षिविहारं गता आसम्।

तन्वी — अहो! अत्यद्भुतम्। कुत्रास्ति पक्षिविहार:?

अवनी — भारते अनेके पक्षिविहारा: सन्ति अहं तु दिल्ल्या: समीये 'नोएडा' इति नगरम् अगच्छम्।

तन्वी — के के खगा: दृष्टा: तत्र ?

अवनी — तत्र न केवलं सामान्या:, अपितु दुर्लभा: खगा: अपि दृष्टा:, यथा- काष्ठकूट:, नीलकण्ठ:, विविधा: चटका: परमधुना वृक्षाणां कर्तनेन वनानां नाशेन च तेषामाश्रयस्थलानि नष्टानि।

तन्वी — (मध्ये एव) विरम सखि विरम। मम उत्कण्ठा वर्धते।

अवनी — आम् एताम् अनुभूतिमेव प्राप्तुमहं तत्र गता आसम्।

तन्वी — आम् सत्यं कथयसि सखि! पक्षिण: यदा पक्षौ प्रसार्य इतस्तत: कूजन्त: उड्डयन्ति तदा तान् दृष्ट्वा अपूर्वा एवानन्दानुभूति: भवति।

अवनी — वस्तुत: खेदस्य विषय: अस्माकं पितर: तु कथयन्ति यत् तेषां शैशवावस्थायाम् अनेके खगा: गृहेषु इतस्तत: विचरन्ति स्म।

तन्वी — वस्तुत: अद्यत्वे नगरेषु तु पक्षिणां दर्शनमेव प्राय: दुर्लभमेव।

अवनी — तदैवाधुना पशुपक्षिसंरक्षणाय विविधा: पक्षिविहारा:, अभयारण्यानि च निर्मीयन्ते।

© NCERT not to be republished

Workbook.indd 118 5/24/2019 3:50:14 PM